

K PREHISTORII ČESKÝCH KOLEKTIVNÍCH DOMŮ¹ /

HUBERT GUZIK

On the prehistory of Czech collective homes

Abstract: Collective homes and housing collectivization are phenomena that are usually considered to be ideologically close to Marxism or anarchism. In the 19th century, however, socialization of domestic work was part of various ideological streams, from social democrats to the business establishment. At the beginning of the 20th century, various forms of collective housing garnered the attention of the Czech intellectual elite. Information about collective housing came either directly from the United States of America or from Germany and Scandinavia. Czech sociologists regarded it as a contribution to social solidarity; feminists, on the contrary, as an instrument for the reinforcement of the family. The concept of homes with central kitchens came to Bohemia not only as part of a political and economic discourse but also in utopian novels and as part of architectural debates. Czech architecture and literature were, however, reserved about collective housing. The first larger reflection on central kitchens did not appear in Czech architecture until the beginning of the 1920s, on the margins of debates about the garden city. Among feminists, in contrast, we can see an uninterrupted interest in the socialization of domestic work during the entire first four decades of the 20th century. And it was feminists who managed to give the theoretical deliberations a real, albeit very constrained architectural form.

Key words: collective home, housing, garden city

V Československu vznikly po druhé světové válce dva kolektivní domy: ve Zlíně a v Litvínově. První, postaven architektem Jiřím Voženílkem, byl dokončen už v roce 1951, zatímco výstavba větší litvínovské realizace od architektonické dvojice Václav Hlinský a Evžen Linhart se protáhla až do roku 1958 (Švácha 1995). Tento skluz měl jistou výhodu. Zatímco debatovat o společenském přínosu zlínského koldomu bylo v éře nejtužšího stalinismu a socialistického realismu téměř nemožné, sklonek dekády přál takovým diskusím přece jen více. Pozornosti se tak kolektivnímu bydlení dostalo nejen od architektů a sociologů (Musil 2005: 218), ale také v populárním tisku. V roce 1958 se k tématu vyjádřila i komunistka Luisa Landová-Štychová, nestorka českého feminismu. Připomněla stručně prehistorii debat o kolektivizaci, uváděla „výhonky komunismu“ v podobě amerických rodinných penzionů, a dokonce vyzdvihla ideový přínos dvou nemarxistických feministek, Terézy Novákové a Olgy Stránské-Absolonové. Kolektivní bydlení se tak z komunistického kasernování opět převtělilo v projev reformního socialismu (Landová-Štychová 1958).

Příběh počátků kolektivního bydlení, jak jej líčila Štychová, však nebyl úplný. Ve svém článku se nezmiňuje ani o americké socialistce Charlotte Perkins Gilman, ani o Němce Lily Braun, ač obě výrazně ovlivnily české úvahy o kolektivním bydlení v prvních dekádách 20. století. V článku Štychové nenajdeme ani otce zakladatele české tradice „socializovaného“ bydlení, Tomáše Garrigue Masaryka. Ba, chybí zde dokonce i marxistický teoretik architektury Karel Teige, který ve 30. letech dal českým debatám o koldomech vskutku mezinárodní rozměr.²

Byla to právě mezinárodní originalita Teigova myšlení, co po sametové revoluci ke konceptu kolektivního bydlení přivedlo historiky architektury, a to jak ty tradičně (Švácha

1994), tak i genderově orientované. Razantní a vskutku pozoruhodnou kritiku Teigových vizí formulovala především Martina Pachmanová, již se koldům jevil jako ztělesnění mužského dohledu nad ženskou sexualitou (Pachmanová 2000; Pachmanová 2004: 143–181). Uměleckohistorické výzkumy však zatím jen málokdy poukazovaly na skutečnost, že kolektivizace bydlení – se všemi svými pozitivními i negativními dopady – se v českém prostředí zrodila jednak dříve než za první republiky a jednak v prostředí, které zdaleka nesdílelo marxistický světonázor.³ Tomuto fenoménu nevěnovali – pokud vím – mnoho pozornosti ani historičky a historikové zkoumající dějiny ženského hnutí. Ti báдали o kolektivizaci bydlení systematictěji snad jen ve vztahu k sociálně-politickým proměnám po roce 1945 (Uhrová 2005), zatímco v kontextu počátku století či meziválečné éry byly tyto otázky uváděny zpravidla jen okrajově (Bahenská, Hečková, Musilová 2010: 22).

Za tímto výpadkem – alespoň v případě dějin umění – nestojí jen neznalost pramenů, ale spíše perturbace ve zkoumání vztahů feminismu, architektury a bydlení v anglofonní humanistice posledních dekad. Vlnu zájmu o tzv. *materiální feminismus*, charakteristickou pro 70. a počátek 80. let,⁴ vystřídal v 90. letech jiné badatelské priority. Řada historiček a historiků architektury se tehdy k *materiálnímu feminismu* obrátila zády snad hlavně proto, že studia *materiálního feminismu* se ukázala být poměrně imunní vůči otázkám rodové podmíněné identity (Baydar 2005: 32–34). Tento posun nebyl pochopitelně jen doménou historiografie: politická teoretička Nancy Fraser například upozorňovala, že rubem zájmu o otázky identity a kulturní dominance, příznačného pro emancipační hnutí v postsocialistické situaci 90. let, je nezáměr o otázky ekonomické či sociální nespravedlnosti (Fraserová, Honneth 2004: např. 22–24). Pro dějiny umě-

ní to však znamenalo, že se spolu s *materiálním feminismem* mimo záběr historiků a historiček často ocitlo i to, co feminismus spojovalo s moderním národním státem, s jeho politickými programy a s civilizačními modely. Důraz na otázky identity vedl k jakémusi privatizování feminismu (Guzik 2005; Guzik 2009: 19–21).

V následujícím textu se pokusím nahlédnout na problém kolektivního bydlení jinak než kritikou jeho nejvyspělejšího projevu. Skrze rekonstrukci nemarxistických projektů zespolečenštění bydlení bych rád poukázal především na to, že feminismus byl vždy aktivním sociálním a politickým aktérem a v jádru jeho zájmu stály ožehavé ekonomicko-sociální otázky sklonku 19. století. Pro tyto diskuse byly hlavními podněty – často navzdory geografii – nejen německé, nýbrž především americké a britské teorie a příklady. Jedním z cílů tohoto textu je tak poukázat na průnik zaoceánských civilizačních vzorů do českých zemí. Kromě psaní „velkých dějin“ kolektivizace bydlení se však – alespoň částečně – pozastavuji i u možných dopadů tohoto konceptu; kromě ekonomického emancipačního potenciálu zespolečenštěných domácností zkoumám jejich možný vliv na intimitu a soukromí obyvatel. Jak totiž v 90. letech upozornil marxistický historik umění Andrew Hemingway, „neslučitelnost teorií sociálního a teorií subjektu [...] není snad ani tak následkem nutnosti, jako spíše vnímáním aktuálního historického momentu, kdy zdá se existuje jen málo vůle oba přístupy sjednotit“ (Hemingway 1996: 24).

Ústřední kuchyně a sociální solidarita

Američanka Charlotte Perkins Gilman, provdaná Stetson, socialistická spisovatelka a publicistka bez ekonomického vzdělání, je dnes považována za průkopnici feministicky orientované ekonomie hlavně díky svým dvěma knihám, *Women and Economics* (*Žena a ekonomie*, 1898) a *The Home. Its Work and Influence* (*Domov. Jeho fungování a vliv*, 1903). Zejména ta první záhy získala ohlas na evropském kontinentu a byla přeložena do mnoha jazyků, včetně maďarštiny či polštiny. Gilman se zaměřila na ekonomické postavení ženy v kapitalismu a význam domácí práce. Věnovala se tedy tématům, která byla na okraji zájmu národohospodářů až do druhé dekády 20. století – do chvíle, kdy se *home economics*⁵ spojila s dobovými metodami vědeckého řízení práce. Pro Gilman – na rozdíl od pozdějšího mainstreamu *home economics* – měla být reforma domácnosti nikoliv konečným cílem, ale pouhým prostředkem k emancipaci žen na pracovním trhu mimo domov. Gilman považovala domácí práci za úmornou, chaotickou, ze své podstaty izolovanou, a tudíž odolnou jakémukoliv zdokonalování. Volala tedy po jejím zprofesionalizování: příprava jídel, praní a denní péče o děti mají být svěřeny odborným firmám či institucím (Perkins Stetson 1898: zejm. 225–238). Cestu k vyřešení problému domácí práce Gilman viděla – stejně jako ostatní socialisté, například August Bebel či Lily Braun – v jejím přesunutí do veřejné sféry. Naděje vkládala do jejich specializace a technizace. Jakožto fabiánská socialistka se přitom

stavěla proti kooperativnímu modelu a prosazovala soukromé, „osvícené“ podnikání v nově vzniklých, zprůmyslněných odvětvích (Perkins Stetson 1898: 240–247; Perkins Gilman 1903: zejm. 330–334; Hayden 1981: 183–205; Levitas 1998).

O „domácí revoluci“ Perkins Gilman referoval v roce 1905 Tomáš Garrigue Masaryk na půdě Dívčí akademie v Brně.⁶ Záhy o ní informovaly také masarykovská *Naše doba* a *Lidové noviny* Adolfa Stránského, v té době Masarykova blízkého politického spojence. *Apartment houses* – tedy domy, které by kromě ubytování poskytovaly za poplatek služby „účelných ústavů, kde by se hygienicky pokrmy připravovaly“ a „dobře řízených vychovávacích ústavů“ – podle Gilman (a Masaryka) nejen reagovaly na zvyšující se počet žen pracujících mimo domov, ale měly také potenciál tento trend akcelarovat (V. 1904–1905: 718). Masaryk tyto domy chápal jako pobídku především pro lépe situované ženy, u nichž se vedení domácnosti omezovalo na management služebnictva a povinnosti spojené s reprezentací. „Kolektivizovaný“ dům měl být prostředkem jakési společenské reedukace žen, měl vést k upevnění masarykovského étosu moderní společnosti, společnosti střídme a stranící se luxusu, kde nebylo místo pro ženy, které „vyplňují čas vyhazováním peněz na tretky a sháněním se po radovánkách“ (V. 1904–1905: 718, Guzik 2006).

Masaryk si od nového obytného útvaru nesliboval jen ekonomickou a sociální emancipaci žen, ale i podporu mravní proměny společnosti. Zprůmyslnění domácích prací mělo totiž znamenat zkvalitnění vztahů v rámci (nukleární) rodiny. V tom se Masaryk a jeho stoupenkyně feministky výrazně rozcházeli s marxisty či anarchisty, pro které byla kolektivizace domácích prací vždy totožná s rozbitím tradiční „buržoazní“ rodiny. „Při způsobu života, jakého poskytuje takové bydlení“ – psala na sklonku 20. let Olga Stránská-Absolonová, redaktorka rubriky *Ženská otázka* v *Naší době*, – „nemusí se rozbíjet manželství, protože není obstarávána domácnost. Žena, která je zbavena vykonávání, obstarávání domácích prací, plně se může věnovati povolání, sebevzdělání, aniž zanedbává výchovy dětí, na něž může vykonávati účinný vliv.“ (Stránská-Absolonová [1928]: 10)

Zde Stránská-Absolonová klade důrazy jinak než Perkins Gilman. Pro masarykovské feministky bylo mateřství univerzální zkušeností žen v patriarchálním systému, tou zkušeností, která překonávala veškeré společenské a třídní rozpory. Gilman byla oproti tomu zastánkyní dobrovolného a uvědomělého mateřství a především napadala – se skutku eugenickým zápalem, který u českých stoupenek Masaryka asi nenajdeme – dogma o tom, že mateřský pud je pro výchovu postačující. „Postačil-li by jedině mateřský instinkt k tomu, aby byly děti řádně vychovány, pak by musily všechny matky své děti dobře vychovávat. A přece vzdor mateřskému instinktu zůstává jen 50 proc. z narozených dětí na živu a z těch zase jen jisté procento vyvine se na tělesně a duševně zdravé lidi.“ (až 1905: 1). „Výchova je funkcí kolektivní, lidskou a sociální“ – tvrdila rázně americká so-

cialistka (Perkins Stetson 1898: 283). Výpady Gilman proti mateřskému pudu a její silné zdůrazňování výchovy jako kolektivního procesu české feministky nijak zvlášť nerozebíraly. Na nový obytný útvar totiž vázaly poněkud jiné naděje: jevil se jim jako schůdná cesta k integraci rodiny a plnohodnotnému zapojení obou manželů do rodinného života. „Ženy budou vždy matkami a vychovatelkami,“ – píše Stránská – „ale nebudou vždy obstaravatelkami domácnosti.“ (Stránská-Absolonová 1920: 80) Specializované instituce, předchůdci dnešních jeslí a mateřských školek, by tuto rodičovskou vychovatelskou povinnost suplovaly pouze po dobu, kdy rodiče pracují. „Po ukončení své práce přišli by [matka a otec] do klidného, útulného domova, kde by děti na ně čekaly a kterým by tyto hodiny, stejně jako rodičům, byly hodinami svátečními.“ (V. 1904–1905: 718)

V českém prostředí najdeme alespoň tři osoby, které se snažily, ať už teoreticky či publicisticky, zpracovávat podněty Perkins Gilman. Kromě Masaryka a Stránské-Absolonové to byl v neposlední řadě sociolog Inocenc Arnošt Bláha. Bláhův článek „O nových formách rodinného života“ z *Ženské revue* lze považovat v mnoha ohledech za nejoriginálnější vklad do české debaty o kolektivizaci bydlení vůbec. K tomuto námětu se Bláha dostal pravděpodobně prostřednictvím Masaryka, a že se v problematice „domů bez domácí práce“ orientoval, lze dokázat tím, že kromě Perkins Gilman (kterou uvádí pod zkomoleným manželovým příjmením Stetsenová) připomíná i Lily Braun, dánského stavebníka Otto Ficka a konečně také komentuje německou revue *Dokumente des Fortschritts*, která v ročníku 1908/9 přinesla rozsáhlý materiál o berlínských *apartment houses*. Pozoruhodnost textu ovšem nespočívá v jeho rozhledu; nejzajímavější je zde pohled na domácnost skrze durkheimovský koncept dělby práce.

Gilman kritizovala domácí práci jako „jedinou práci neorganisovanou, nezaloženou na principu: rozdělovat práci“. V tom viděla rozpor s ostatními oblastmi lidské činnosti, kde „lidský pokrok spočívá ve výměně práce, spočívá v tom, aby jeden pracoval pro druhého, a ne jeden pro sebe jako živočich nebo divoch“ (až 1905: 1). Hospodyně, služce a civilizované ženě přiřazovala tři evoluční stupně: otročinu, práci námezdnou a dobrovolnost. Bláha, podobně jako Gilman, prosazoval přenesení domácích prací do veřejné sféry a jejich pokročilou specializaci. Viděl zde podmínku *sine qua non* sociálního pokroku, který se realizuje právě v moderní dělbě práce.

Hlavní beneficiantkou změny měla být pochopitelně žena. Od té doby, „kdy muž ženě dal volnost, nikoli přímo, ale nepřímo, prostřednictvím svých technických objevů a vynálezů, že žena, nabyvši času a klidu, [může] přemýšlet sama o sobě, o svém určení a svých povinnostech, zbavená staré, otročké práce, žádá práci novou, nové povinnosti a s nimi i nová práva, práci, povinnosti a práva důstojná člověka“ (Bláha 1911: 81). Nicméně profitovat z nového řešení měla nejen žena, ale především celá společnost. Podle Bláhy povede nová technologická či architektonická „základna“

přímo ke vzniku komplexnějších vazeb ve společnosti. Konečný cíl ústředních kuchyní tedy Bláha situoval mimo aktuální požadavky ženského hnutí a viděl jej v prohlubování společenské solidarity. Taková solidarita přitom neměla být založena – zde jde Bláha snad ještě dál než Stránská-Absolonová – pouze na rodinných vazbách. „Základ rodiny tvoří dva přirozené pudy: pud společenský a pud pohlavní,“ píše český sociolog (Bláha 1911: 78). Rodina, a zejména matka osvobozená od domácích prací, zde tedy získávala úkol vést potomstvo k pochopení „kolektivních tuh“, „jež leží za hranicemi peněžitě odměny“ a k nimž „musí být každý vychováván“ (Bláha 1911: 81). Zespolečenštění domácích prací mohlo sice ulehčit ženě v domácích povinnostech, nikdy ale neznamenalo její oproštění od závazků vůči rodině jako sociální jednotce.⁷ Tento vliv Durkheima, který pozorujeme v Bláhově myšlení o ústředních kuchyních, je, zdá se, v českém prostředí ojedinělý. Je také snad jediným pokusem o důslednou diskusi s ekonomickým konceptem Perkins Gilman. Připomeňme, že ta jasně odmítala sociální darwinismus i Marxův třídní boj a proti nim stavěla model společenské spolupráce a plánování, jak jej prosazoval americký sociolog Lester Ward.

Bláhův článek v českém prostředí výrazněji nerezonoval. Jednu z mála reakcí najdeme v literárně-kulturní revui *Stopa*, vydávané Karlem Horkým. Autorka polemiky Marie Rabesová, mimochodem dopisovatelka *Ženské revue*, považovala německé *apartment houses* za řešení vhodné především pro „zaměstnané, provdané ženy“, byla ale zároveň skeptická ohledně toho, zda ústřední kuchyně přinesou novou formu rodiny či sociálního života. Implicitně naznačila, že ženská práce doma má přece jenom i neekonomickou hodnotu, často banalizovanou a zprofanovanou rčením o kouzlu domácího krbu. „Vzpomínám si při tom“ – píše Rabesová – „na Gogolovy dva staré manžely (jméno povídky už ani nevím), ku kterým Gogol prý rád jezdil na zavařeninu; a byla nejen zavařenina, všeho bylo přebytek, všeho bylo plné spíže, stará paní nad to byla znamenitou kuchařkou, dovedla nejlepší blíny z celého okolí. Jací my už jsme jiní lidé! Stavíme ústřední kuchyně a počítáme čas, čas, čas.“ (Rabesová 1911/1912: 214)⁸

Rabesové pouze málo vyargumentovaná kritika je přece jenom pozoruhodná. Předchází totiž jakýsi synkretismus, příznačný pro český feminismus následujících desetiletí. Český *materiální feminismus*, na rozdíl od svého amerického vzoru, už od 10. let 20. století plynule zapojoval „domy bez domácí práce“ do jakéhosi kontinua, kde na jedné straně stálo úplné a bezpodmínečné osvobození ženy od domácích prací a na druhé straně taylorovská racionalizace individuálních domácností; tedy na jedné straně ústřední kantýny, velkoprádelny a školky, a na straně druhé minimální kuchyň individuálního bytu, účelně zařízená nejnovějšími technologickými vymoženostmi.⁹

Názna podobné kontinuity, od kolektivní až po individuální domácnost, najdeme u spisovatelky Terézy Novákové. Její vystoupení na II. sjezdu žen československých

v Praze v roce 1908 bylo hlasem v bouřlivé dobové debatě o tom, zda vzdělané a veřejně činné ženy smějí mít rodinu. Nováková upozorňovala, že právě ústřední kuchyně jim mohou v rozhodování ulehčit. Spisovatelka se ovšem nestavěla jednoznačně za tuto variantu. Připouštěla – a právě tento přístup bude určovat české feministické diskuse po dlouhá desetiletí – celou škálu řešení. Za nejkonzervativnější – „ač přece reformní“ – považovala Nováková takovou situaci, kde samostatná domácnost využívá externích placených služeb (například ústředního topení či konzerv) a „nejnovější stroje nejvyšší výkonnosti“ (Nováková [1912]: 260–261). Právě tento model po první světové válce prosazovaly četné reformátorky a reformátoři práce v domácnosti vycházející z poznatků vědeckého řízení práce. Kolektivní stravování se jim jevilo stejně účelné jako racionalizovaná individuální práce v domácnosti; individuální a kolektivní stránky chodu domácnosti tvořily jeden celek řídící se univerzálními principy ekonomie, úspory času, energie a peněz. Zatímco americké tayloristky, v čele s Christine Frederick, se s výtkou ptaly: „Proč stále větší množství žen bydlí v penzionech či zařízených bytech, stravuje se ve městě a utíká před těžkostmi mateřství?“ (Frederick 1926: 74), tak Stanislav Špaček, snad nejhouževnatější český propagátor taylorismu, popisoval ve své *Ekonomii domácnosti* z roku 1925 nejen racionální zařízení jednotlivých kuchyní pro jednotlivé hospodyňky, ale zmiňoval se obdivně například o newyorských bytových kooperativách. Ty si ve svých domech zřizovaly společné jídelny, hovorňy pro přijímání návštěv, recepce či telefonní ústředny. Nabízely také ústřední topení a úklidovou službu s použitím elektrických vysavačů (Špaček 1925: 40–41; Guzik 2006). Soukromé a kolektivní zde tvořilo nikoliv protiklad, nýbrž kontinuum.

Utopie a realita zahradního města

Charlotte Perkins Gilman byla kromě ekonomických analýz také autorkou několika utopických románů. Zdroje jejích vizí „kolektivních domů“ lze tedy hledat nejenom v socialistickém myšlení, ale také v dobové utopické beletrii. Tento žánr se ve druhé polovině 19. století těšil ve Spojených státech amerických relativně velké oblibě. Snad nejdůležitějším vzorem pro Gilman byla kniha novináře a socialistického aktivisty Edwarda Bellamyho *Looking Backward 2000–1887* (1888).¹⁰ Tato vize Bostonu roku 2000 vyšla v českém překladu už v roce 1890 pod názvem *Pohled do budoucího ráje*. V Čechách nepadl krajní technologický optimismus této knihy – pro někoho možná překvapivě – na zvlášť úrodnou půdu, a pokud vím, nepodnítl výraznější reakci. Bellamyho utopii navíc záhy trumfla kniha britského socialisty Williama Morrisa *News from Nowhere* (1890). O deset let později se tato vize – tentokrát Británie počátku 21. století – dočkala českého překladu jako *Zvěsti z nejsoucna, čili Epocha míru*. Protiklad obou textů (Morris psal svou knihu jako odpověď na Bellamyho utopii) je zřejmý. U Bellamyho jsou technologie zítřka – spolu s technokratickým osvícenstvím státního zřízení a zestátněným hospo-

dářstvím – základem komfortního života Bostonanů v průmyslovém městě. Naopak Londýn z vize Morrisa je městem bez průmyslu a jeho neblahých dopadů na sociální strukturu a životní prostředí, v 19. století tolik pocítovaných, městem, kde se plně realizuje ruskinovská paséistická představa o ideálním světě socialistického středověku (Jedlicki 2000: 133–138).

Jak Morris, tak Bellamy kladli důraz na ekonomickou nezávislost žen. Ovšem – jak upozornila Ruth Levitas – ani jeden z autorů se nezabýval pohlavním rozdělením domácí práce. Morris odmítal profesionalizaci domácích úkonů a jejich přenesení do veřejné sféry ne snad proto, že by byl proti zrovnoprávnění žen, ale jednoduše proto, že byl proti jakékoliv dělbě práce. A stejně jako jeho mistr John Ruskin považoval manuální a intelektuální činnosti za stejně hodnotné, tak se i Morris stranil označování domácí práce přívlastky jako „úmorná“ či „nesmyslná“, běžnými u socialistických reformátorů (Morris 1926: 90–95; Levitas 1998: 82).

Zatímco domácnost v Británii na počátku 21. století zůstávala v individuální režii, předpovídala Bellamyho mechanická utopie zřízení ústředních jídelen jako součásti zestátněného hospodářství. Bellamy neprozrazoval, zda práce v ústředních kuchyních připadne v budoucím Bostonu ženám, nebo mužům. Ve veřejné sféře zde máme „pracovní armádu“ složenou z obou pohlaví, organizovaných ovšem zvlášť a delegovaných státem na práce pro ně nejvhodnější. Které práce považoval Bellamy za vhodné pro ženy, se už ovšem čtenář nedozví. Když se Julian West – vypravěč, který se po více než století probudil z magnetického spánku v americkém technologickém ráji – a jeho hostitelé, rodina Leeteových, vydají na oběd do centrální jídelny, obsluhuje je muž. „Osobní posluha, jako podávání jídel, byla považována za práci nízkou a pohrdání hodnou, takže vzdělaný a vyhyčkaný člověk raději snášel všemožné ústrky a nesnáze, nežli by se k ní snížil,“ všímá si West. „Jak směšné byl tento celý názor sestrojen!“ – oponuje mu paní Leeteová. Vše ovšem Bellamymu slouží pouze k poukázání na to, že v zájmu státu jsou jak povolání, „která nevyžadují zvláštní obratnosti“, tak i ta vysoce kvalifikovaná (Bellamy 1893: 94–95).

Dnes je těžké rekonstruovat, jak a zda vůbec tyto dvě knihy našly u českého publika širší odezvu. O to těžší je rekonstruovat, co si o nich mohli myslet architekti a urbanisté. Ve chvíli, kdy vyšel český překlad Bellamyho knihy, se jedním z hlavních témat české architektonické scény stávala individuální vila na předměstí. K ní se za několik let připojil koncept zahradního města. Juliana Westa překvapovalo v Bostonu mnoho věcí: všeobecný blahobyt, technologický pokrok či zrovnoprávnění pohlaví. Všechny tyto věci by jistě zaujaly i české architekty. Ovšem asi jen málokterý by dokázal akceptovat bostonskou převahu veřejného života nad životem soukromým, jehož architektonickým ztělesněním byla ústřední jídelna. Toto se mohl dočíst český čtenář Bellamyho knihy ve chvíli, kdy právě začínal úprk z Prahy či Brna do předměstských vilových čtvrtí: „Zde máte důkaz [...], jak skvělý jest náš život veřejný proti našemu soukro-

mému životu. Abychom byli zbavení zbytečného břemene, máme doma jen nejnútnejší nářadí potřebné k našemu pohodlí, kdežto náš společenský život jest vypraven přepychem, jenž předčí všecko, co dříve bylo známo.“ (Bellamy 1893: 96)

Architektonickým útvarem, v němž se od poloviny 19. století realizoval ruskinovský životní ideál, nebyl velkoměstský činžovní dům, nýbrž polovenkovský *country house*. Tento obytný typ se spolu s fascinací britským hnutím Arts and Crafts (v němž hrál William Morris stěžejní roli) a ostrovním životním slohem přenesl ke konci století i do střední Evropy (Szczerksi 2002: zejm. 130–150). Český advokát vilové architektury, teoretik a kritik Zdeněk Wirth takto formuluje dobovou společenskou objednávku: „Stavebník skoro vždy má přání, aby jednak unikl stádnímu bydlení ve městě, jednak připravil sobě a rodině nejpohodlnější, nejzdravější a nejvolnější pobyt ve vlastním domě. Není jiných ohledů než jen na sebe, není také příčiny na budoucí obyvatele. Vše diktují vlastní poměry [...]. To vede k individualisaci [...]“ (Wirth 1910: 7–8) Hrdý majitel vily na předměstí utíkal koncem 19. století nejen od hygienických a sociálních neduhů průmyslového města. V Čechách utíkal také od pochybných pozemkových spekulací a nezřídka i od svých vlastních národnostních resentimentů. Svobodným profesím se vila na předměstí jevila navíc jako místo vhodné pro soustředěnou práci a čím dál méně početným rodinám – v duchu dobových pedagogických teorií – zase jako zdravé a sociálně homogenní prostředí pro děti.

Britský model *country house*, zdůrazňující intimitu obyvatele, se promítl i do toho, jak středoevropští architekti chápali koncept zahradního města. Ve Velké Británii byl tento urbánní útvar projevem reformního socialismu. Byl to právě Ebenezer Howard, – tedy ideový otec zahradního města – kdo inicioval vydání socialistické utopie Edwarda Bellamyho ve Velké Británii. Nepřekvapí proto, že se u britských architektů a teoretiků (a to dokonce včetně těch z okruhu Arts and Crafts) objevovaly nápady na zespolečenštění domácích prací. Příkladem může být Mackay Hugh Baillie Scott a jeho kniha *Houses and Gardens* (1906), jejíž český překlad vyšel s názvem *Dům a zahrada* v nakladatelství Jana Laichtera v roce 1910. Scott počítal s výstavbou „sdružených domácností“ pro rodinné bydlení, obsluhovaných ústředními kantýnami či vytápěním. Služebnictvo by z takto organizovaných domácností mělo být přesunuto do centrální budovy, kde by – už jako odborně školený personál – bydlelo a připravovalo pokrmy pro celý blok domů. Scott připouštěl, že toto mohlo narazit na odpor obyvatel zahradního města: „Nesnáze takové reformy jevíly by se v tom, že při spojení jednotlivých rodin, jež by měla v zápětí, čeho by se získalo na zařízení a úsporách, pozbylo by se na soukromí a pohodlí; neboť ačkoliv, jak čítanková zásada tvrdí, „ve spojení je síla“, síly sdruženého celku se může dojíti toliko obětmi jednotlivců, a ač svazek šípů nelze tak snadno prolomit jako jediný stvol, jejich péra by se dojistá odřela těsným dotýkáním.“ (Baillie Scott 1910: 247) Ve svém návrhu

proto Baillie Scott ponechával obyvatelům svobodu volby. Na vnitřní dvoraně či atriu mezi jednotlivými domy sice počítal se společnou jídelnou, ovšem vždy, nastane-li potřeba, by bylo možné odnést si jídlo domů a těšit se jím v soukromí. Ústřední jídelny zde vlastně neměly sloužit pouze stravování, ale měly být také místy sousedského setkávání se. Centralizace vaření tu byla chápána jako jednoduché přenesení technologického postupu mimo domov, podobně jako tomu bylo v případě vytápění. Technologická centralizace zahrnovala i další oblasti života: autor uvažoval například o *car-sharingu*, sdílení automobilu, který by „dopravil obyvatele včas za jejich zaměstnáním i zábavou“ (Baillie Scott 1910: 250). Naopak stravování, zasahující do rodinných relací, si už vyžadovalo větší opatrnost.

České chápání vilové architektury a zahradního města, oproti britským vzorům, nepřineslo zpochybnění intimity a izolovanosti domácnosti. Žena se zde ocitala sama na předměstí, a tak jí měl moderní dům nabídnout dostatečné pohodlí. Takto popisoval populární publicista Emil Edgar rodinné sídlo doktora Jana Náhlavského v nově vznikající vilové čtvrti Bubeneč od architekta Dušana Jurkoviče z roku 1907: „Na rodinném domě Jurkovičově můžete se přesvědčiti, že dobře stavět není nic více, než dobře odpovědět na otázku, jak bydlet svobodně a volně, neomezeně a především a nejdříve: jak bydlet příjemně, pohodlně, teple a zdravě. Jak žít nerušeně, klidně, soustředěně a nezávisle, neomezován sousedstvím. Jak uspořádat svou pracovnu, svůj úkryt. Jak osvětlit? A kam ji uložit, aby byla nejdále vchodu, nejdále návštěv, jež nechci zde vidět, nechci sem zavádět. A kam dohlédnu, když zvednu unavenou hlavu? Jaký koutek dát ženě v odpověď těm, že ji ubíjíš, když ji vzdaluješ od středu města a promenády.“ (Edgar 1910: 61–62)

V českém diskursu na téma zahradních měst nenajdeme mnoho hlasů, které by tuto novou formu osídlení chápaly jako prostředek zespolečenštění života. Jistý posun nastal až po první světové válce. Zahradní město se tehdy stalo jakýmsi státotvorným urbánním konceptem, zároveň s tím, jak rané masarykovské Československo začínalo zdůrazňovat státotvornou funkci rodiny. Úkolem, který v tomto řešení připadl ženě, bylo – navzdory jejím nově získaným právům – vytváření klidného a útulného domova, jakéhosi zázemí pro mužskou veřejnou aktivitu. Utužení rodinných vztahů měly sloužit centrální kuchyně, profesionalizace péče o děti, zavedení ústředního topení nebo distribuce potravin. Ženy osvobozené od domácích prací by se měly – stejně jak to požadovala Stránská-Absolonová – intenzivně věnovat rodinnému životu. Reforma domácnosti by také umožnila upustit od služebnictva, které bylo čím dál častěji považováno za ten prvek, který ohrožuje intimitu a soudržnost rodiny. Z ranějších požadavků feministek tehdy advokáti zahradních měst, v čele se sekretářem Společnosti pro zakládání zahradních měst v republice Československé Františkem Fabingerem, vybírali to, co ženu zadržuje doma. Žena nemá být plně účastna pracovního trhu, ale díky nové

organizaci domácnosti lépe realizovat své dosavadní rodinné a společenské úkoly. Zahradní město „vrací ženu rodině, ona ji zbavuje mnoha starostí, činí ji volnější a otevírá jí dokořán dveře ku činnosti veřejné, pokud má schopnosti, chuti a času. [...] V zahradním městě, jehož správa podporuje družstevní podnikání, jest nejlepší příležitost konati pokusy zaváděním ústředních domácností, družstevních kuchyní, prádelen, zahradnictví ap., kde ženy všech stavů znamenitě mohou se uplatnit buď přímou činností anebo podnětem ku založení podobných podniků“. (Fabinger 1921: 133) České koncepty zahradního města počátku 20. let jsou tedy jakýmsi pokračovateli té větve českého předválečného feminismu, který sázel na – použijeme-li pojmu historičky Pauly Baker – domestifikaci politiky, na přesunutí ženských aktivit z námezdné činnosti a politické aktivity do družstevních či dobročinných organizací (Baker 1984; Guzik 2006).

Velkoměstský činžák jako experiment

Ve druhé polovině 20. let se Olga Stránská-Absolonová ujal redakce dvoudílného rádce *Praktická hospodyňka*. Kniha kladla velký důraz na racionální organizaci individuálních domácností v duchu taylorismu. Zároveň ovšem Stránská upozorňovala, že existuje i jiná cesta: zespolečenštění domácích prací. Autorka dokonce popisuje jakýsi pomyslný *apartment house*: „Každý den předloží se jídelní lístek, na němž si rodina určí, co si přeje, budou-li hosté a kolik. V elektrických vytahovacích dopravních se pokrmů do bytu. Stejně mechanicky odstraňuje se nádobí. Domy mají ústřední topení, studenou a teplou vodu k dispozici, elektrické osvětlení, telefonické spojení, zvláštní přístroje k větrání pokojů. U dveří bytů nalézá se skříň, již možno otvírati z chodby i z bytu a do níž vloží se šatstvo a obuv k cídění. Správa domu vydrží prádelnu a švadlenu k správě šatstva a prádla. Na střeše domu je terasa pro sluneční lázně. V domě jsou lázně, sprchy, půdy, garáže, temná komora, dětská zahrada, knihovna a čítárna. Zkušenosti v Německu, Dánsku i jinde ukazují, že toto zařízení není tak drahé.“ (Stránská-Absolonová [1928]: 9)

Tento univerzální popis sedí velice dobře na jednu konkrétní realizaci – první dům s ústřední kuchyní na evropském kontinentu – postavený v roce 1903 v Kodani. Za jeho vznikem stál Otto Fick, původně ředitel školy, který se po mezinárodním úspěchu svého nápadu začal naplno věnovat popularizaci této myšlenky ve Skandinávii a Německu. Informace o této budově pronikaly do Čech především prostřednictvím německojazyčného tisku. Snad první zprávy na toto téma najdeme v periodiku *Mitteilungen des Erzherzog Rainer-Museums in Brünn*, vydávaném brněnským Uměleckoprůmyslovým muzeem. Zejména za ředitelování Julia Lessinga se tato instituce nejen starala o sbírky, ale začala s všestrannou podporou průmyslu, školství a popularizační činnosti v oblasti jednak – použijeme-li anachronický pojem – designu, jednak volného umění či architektury. Zvláště tu poslední oblast sledoval Lessing,

vystudovaný architekt, výjimečně pečlivě. V roce 1908 v *Mitteilungen* najdeme mj. informace o německých zahradních městech a dva texty o kodaňském domu budoucnosti, „Haus der Zukunft“. Prvním je poměrně krátká redakční zpráva (n.n. 1908a), druhým naopak rozsáhlý přetisk Fickova článku z liberálně orientovaných *Frankfurter Zeitung*. O několik týdnů později fejeton o kodaňském domě zveřejnily i brněnské *Lidové noviny* (n.n. 1908c). Pětipodlažní kodaňský *apartment house* s 25 byty a ústřední kuchyní byl inspirován především americkými bytovými kooperativami. Zároveň ovšem měl být jejich zdokonalením. Podle Ficka nebyla hlavním problémem amerických realizací kvalita zespolečenštěných služeb, ale míra soukromí, jakou tyto rodinné penziony či hotely dokázaly nabídnout svým obyvatelům. „Domov jako takový se ztrácí a potřeba domova bude lidi nutit, aby dávali přednost tomuto typu, který popíšu níže, jelikož nabízí praktické a ekonomické výhody, a přesto zůstává domovem,“ tvrdí Fick v úvodu svého článku (n.n. 1908b: 67). Pocitu intimity mělo být v Kodani dosaženo několika způsoby. Za prvé Fick nestavěl zařízené byty a každý nájemník si svou domácnost vybavoval nábytkem podle svého vkusu. Tento rys celkově odlišoval kontinentální a angloamerickou „kolektivizaci“ bydlení na přelomu století. Kontinentální obývací pokoj byl jen málokdy podrobován uniformizaci – ta se zpravidla zastavovala na prahu kuchyně. Druhou cestou, jak zajistit co největší intimitu obyvatel, bylo podle Ficka provozní omezení styku jednotlivých rodin. Základní dilema kolektivního domu, tj. společné stravování, kodaňský stavebník vyřešil radikálně ve prospěch soukromí nájemníků. Neexistovala zde společná jídelna a obyvatelé se stravovali ve vlastních bytech, spojených s ústřední kuchyní pomocí nákladního výtahu a telefonu. Každá domácnost měla navíc svou vlastní přípravnu, tedy malou místnost s plynovým sporákem a tekoucí teplou vodou pro příležitostnou úpravu jídla. Soukromí konečně podporovalo také to, že běžný úklid v domácnostech obstarávali sami obyvatelé. Pouze těžší práce jako čištění koberec nebo mytí oken přebírala obsluha domu. To, co bylo možné mechanizovat a odstranit z bytu, z něj bylo důsledně odstraněno. Naopak to, co vyžadovalo lidskou práci v bytě, tedy úklid či stolování, zůstávalo v režii jednotlivých rodin.

Poněkud jinak chápal Fick otázku intimity obyvatel v případě svobodáren pro muže a ženy. V případě penzionů pro muže počítal dánský stavebník se společnými jídelnami i obývacími pokoji a rozsáhlou nabídkou služeb pro domácnost včetně praní, správkárny prádla či úklidu. Naopak jednotlivé „buňky“ penzionů pro ženy měly mít mnohem intimnější charakter (n.n. 1908b: 69).¹¹ Takové po hlavní předurčení způsobu bydlení se nám může právem zdát opresivní. Na druhou stranu je třeba ocenit, že oproti mnohým pozdějším sovětským či československým návrhům a realizacím se tyto nápady snažily – alespoň takto neomaleným způsobem – reagovat na rozmanitou společenskou poptávku. Jeden z Fickových návrhů byl například

určen výhradně pro rodiny s malými dětmi, a tak se počítalo se zřízením speciálních dětských místností se školeným personálem či slunečních lázní na střeše. I když to Fick neformuloval explicitně, předpokladem správného fungování takových domů byla dostatečná horizontální mobilita obyvatel.

V Kodani Fick postavil – podle dostupných informací – pouze jeden dům pro 25 zámožnějších rodin. Neobešel se při tom bez velkorysé finanční podpory kodaňského magistrátu. I když Fick uvažoval o tom, že by jeho stavby mohly být určeny pro různé příjmové skupiny, rozhodl se otestovat svůj koncept právě na lépe situovaných rodinách. „Je vždy snadnější začít s reformou mezi vyšší třídou a následně ji nechat šířit dolů“ (n.n. 1908b: 67), psal v přesvědčení, které tak vehementně za několik let začala popírat avantgarda, včetně Karla Teigehe.

Fickův koncept zůstal v Čechách bez odezvy; čeští architekti a stavitelé počátku 20. století jen málokdy slyšeli na argument, že se rodiny i ve velkoměstském činžáku mohou těšit komfortu a co největší intimitě zároveň. To, co nezapadlo odborníky, upoutalo naopak pozornost feministek. Když se po roce 1918 Františka Plamínková zapojila do prací pražského magistrátu, za jednu z priorit si vytkla výstavbu bloku městských činžovních domů se společnými kuchyněmi. „Její reformátorský duch,“ – vzpomínala v roce 1935 Albína Honzáková – „jenž usiluje zrychlit tempo pokroku právě tam, kde je nejvíce konservativního myšlení, a to na úkor žen, vidíme i v pokusu vybudovat „dům se společnou kuchyní“ pro rodiny výdělečně pracujících žen, jež by měla i spol. prádelnu atd.“ Podle nápadu Plamínkové mělo v letech 1919–1920 vzniknout sídliště sedmi obytných domů se společnou kuchyní, prádelnou a mateřskou školkou.¹² Podobně jako Otto Fick v Kodani hledala i Plamínková v prosazování nových obytných forem spojení v městské samosprávě. Kodaňskou realizaci a pražský návrh spojoval snad i další prvek. I když Albína Honzáková svou vzpomínku sepsala až v roce 1935, neopomněla zdůraznit, že ústřední kuchyň v žádném případě „neporuší intimitu domova“ (Honzáková 1935: 81).

Ozvěnu tohoto názoru konečně najdeme ve stejné době ještě u jedné feministky, první české architektky Milady Petříkové-Pavlíkové. Petříková, neteř Anny a Albíny Honzákových, byla Plamínkovou přizvána ke spolupráci na několika realizacích iniciovaných ženským hnutím. Navrhovala například azylový dům spolku Československá ochrana ženských zájmů na pražských Vinohradech a spolkovou budovu Ženského klubu českého v Praze na Novém Městě. Zejména tato druhá realizace ve svém programu směřovala spolkovou budovu se svobodárnou.

Petříková ve své přednášce *Byt samostatné ženy*, zveřejněné ve sborníku *Jak bydleti*, vydaném v roce 1935 Ženskou národní radou, upozorňuje na přednosti svobodáren a rodinných hotelů pro samostatné, pracující jednotlivce a bezdětné manželské páry. „Nevidím v něm [kolektivním bydlení] snad vždy ideály, ale v určitých případech je

velkým dobrodiním pro dnešní poměry,“ píše architektka (Pavlíková-Petříková 1935: 18). Podobně jako její předchůdci se i Petříková ptala, zda organizace těchto obytných typů po vzoru hotelů neohrožuje soukromí obyvatel. Úkolem architekta je, aby „jedna buňka (tak totiž jmenujeme tento celek) tvořila dojem soukromého bytu, která jest dosti hledaná“ (Pavlíková-Petříková 1935: 20). Jen o několik let dříve se obdobný důraz na intimitu objevil i u teoretika architektury Karla Teigehe. I on postavil svůj koncept kolektivizace na protikladu společných prostor kolektivního domu a nedotknutelné individuální obytné „buňky“.¹³ Dokonce i samotné slovo buňka bylo pro oba tábory společné. To, co se mělo odehrávat uvnitř a vně oné buňky, už ovšem oba tábory – marxisty a masarykovské feministky – snad pouze dělí.

Závěrem: Kolektivní domy a jejich základy

Dnešního historika architektury – chtě nechtě stále ovlivňovaného sebevědomou rétorikou koryfeů české avantgardy – asi překvapí, že se koncept kolektivního domu objevil na kreslicích prknech českých architektů poměrně pozdě, a to až na sklonku 20. let 20. století. Prehistorie zespolečenštění domácích prací se přitom tehdy psala v Praze a v Brně už přes dvě dekády. Psala se navíc nejen ve vědeckých statích sociologů či v publicistických úvahách feministek, určených přece jenom specifickému, často „elitnímu“ publiku. Psala se, a to v podstatě hned od roku 1905, také v denním tisku, v příručkách vedení domácnosti či v rádcích bytového zařízení.

Tento rys českého nemarxistického myšlení o zespolečenštění domácích prací, jakási jeho konstantní přítomnost i na „nižších“ úrovních veřejné debaty, se zdá podstatný pro vývoj nových obytných forem po druhé světové válce. Téma kolektivizace bydlení se na sklonku 20. let vytratilo jak z hlavního proudu politického diskursu masarykovské republiky, tak i z debat o zahradním městě; zdánlivý monopol na ně tak získali marxisté. Nicméně byli to právě architekti laikové – především masarykovské feministky –, kdo dokázal ideu zespolečenštění domácích prací udržet v povědomí veřejnosti po celá 20. a 30. léta. Kolektivizace tak ve veřejném povědomí figurovala jako projekt sice radikální, ale ne nutně založený na sovětských vzorech. A snad právě proto se po roce 1945 téma kolektivního bydlení objevilo u ženských aktivistek z různých stran politického spektra s takovou naléhavostí a tehdy formulované argumenty nezřídka překvapí velkou erudicí (Uhrová 2005). Jednoznačným kladem tradice českého nemarxistického myšlení o „kolektivních domech“ byl jeho konzervativní postoj ohledně otázky rozbití rodiny a důraz na soukromí obyvatel. Snad právě i masarykovským feministkám vděčíme za to, že se dvouletkové kolektivní domy z Litvínova a Zlína nestaly nehumánními molochoy, že ctily komfort a soukromí nejen rodin, ale také jednotlivců.

České nemarxistické návrhy na zespolečenštění bydlení a domácích prací počátku 20. století netvoří soudržný ce-

lek a vymykají se jednoznačným závěrům. Tím, co je spojuje, je jistě cizí, zpravidla americká, britská či skandinávská předloha, kterou se feministky, sociologové či teoretikové zahradních měst pokoušeli aplikovat na české poměry. Druhým prvkem, který z roztroušených názorů a nápadů činí přece jenom celek hodný hlubšího zájmu, je chápání kolektivizace služeb pro domácnost nikoliv jen jako cesty k emancipaci žen na pracovním trhu, ale i jako řešení státotvorného, národotvorného či formujícího moderní společnosti. Ve snad nejzajímavějších českých úvahách na toto téma Inocenc Arnošt Bláha vtáhl domy s ústředními kuchyněmi do svého konceptu nové solidarity a Tomáš Garrigue Masaryk zdůraznil přínos kolektivizace bydlení pro občanské postavení žen ve společnosti. Tyto optimistické vize přetvoření společnosti a jedince pomocí architektury a nových forem bydlení ovšem zůstaly za první republiky pouze na papíře.

Literatura

Články z *dobového tisku* (n.n.= nomen nescio)

- až. 1905. „Ženská práce domácí a veřejná.“ *Lidové noviny*, roč. 13, č. 118, 24. 5.: 1–2.
- Bláha, I. A., 1911. „O nových formách rodinného života.“ *Ženská revue*, roč. 6, duben–květen: 78–84.
- Landová-Štychová, L. 1958. „Pod jednou střechou. O socialistických blocích domů s ústředním zařízením.“ *Literární noviny*, č. 44: 6.
- n.n. 1904–1905. „Ženská otázka.“ *Naše doba*, roč. 12: 233 až 236.
- n.n. 1908a. „Das Zentralküchenhaus.“ *Mitteilungen des Erzherzog Rainer-Museums in Brünn*, Vol. 26, No. 2: 31.
- n.n. 1908b. „Das neue Haus der Welt.“ *Mitteilungen des Erzherzog Rainer-Museums in Brünn*, Vol. 26, No. 5: 66–71.
- n.n. 1908c. „Ze světa technického. Nový dům.“ *Lidové noviny*, roč. 16, č. 164, 17. 06.: 1.
- Rabesová, M. 1911/1912. „Myšlenka ústředních kuchyní.“ *Stopa*, roč. 2, č. 8: 213–214.
- Štechová, M. 1911/1912. „Braunová.“ *Stopa*, roč. 2, č. 9: 255–257.
- Teige, K. 1930. „K sociologii architektury.“ *ReD*, roč. 3, č. 6–7: 163–223.
- V. 1904–1905. „Ženská otázka.“ *Naše doba*, roč. 12: 715–720.

Dobové tisky

- Baillie Scott, M. H. 1910. *Dům a zahrada*. Praha: Jan Leichter.
- Bellamy, E. 1893. *Pohled do budoucího ráje, neboli, Jaký asi bude svět, až zavládne všude rovnost, volnost a bratrství*. Vydání 2. Praha: Frant. Bačkovský.
- Edgar, E. 1910. *Zodpovědnost umělecké výchovy*. Praha: Antonín Reis.
- Fabinger, F. 1921. *Bytová otázka a zahradní město dle vzoru anglického*. Praha: František Fabinger.
- Frederick, C. 1926. *Naukowa organizacja w gospodarstwie domowym*. Warszawa: Instytut Naukowej Organizacji przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa.

- Honzáková, A. (ed.). 1935. *Kniha života. Práce a osobnost F. F. Plamínkové. Sborník k 60. narozeninám*. Praha: [bez nakladatele].
- Morris, W. 1926. *Novinky z utopie čili Věk pokoje*. Praha: Družstevní práce.
- Nováková, T. [1912]. „Povolání a duševní práce žen v poměru k rodině.“ Pp. 241263 in Nováková, T. *Ze ženského hnutí*. Praha: Jos. R. Vilímek.
- Pavliková-Petříková, M. 1935. „Byt samostatné ženy.“ Pp. 17–26 in *Jak bydlet. Cyklus přednášek pořádaných Ženskou národní radou, odborem „Zjednodušení práce v domácnosti“*. Praha: Orbis.
- Perkins Gilman, C. 1903. *The Home. Its Work and Influence*. New York: Charlton Company.
- Perkins Stetson, C. 1898. *Women and Economics. A Study of the Economic Relation Between Men and Women as a Factor in Social Evolution*. Boston: Small, Mynard & Company.
- Stránská-Absolonová, O. 1920. „Ústřední kuchyně [1911].“ Pp. 80–81 in Stránská-Absolonová, O. *Za novou ženou*. Praha: B. Kočí.
- Stránská-Absolonová, O. [1928]. „Ekonomisace domácí práce.“ Pp. 6–10 in: Stránská-Absolonová, O. (ed.). *Praktická hospodyňka*. Praha: F. Strnadel a spol.
- Špaček, S. 1925. *Ekonomie domácnosti*. Vydání 2. Praha: Jednota přátel Masarykovy akademie práce.
- Teige, K. 1932. *Nejmenší byt*. Praha: Václav Petr.
- Wirth, Z. 1910. *Malý dům a zahrada*. Hradec Králové: Měst. prům. museum.

Literatura

- Bahenská, M., Hečková, L., Musilová, D. (eds.). 2010. *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i.
- Baker, P. 1984. „The Domestication of Politics. Women and American Political Society 1780–1920.“ *American Historical Review*, Vol. 89: 620–647.
- Baydar, G. 2005. „Figures of wo/man in contemporary architectural discourse.“ Pp. 30–46 in Heynen, H., Baydar, G. (eds.). *Negotiating Domesticity: Spatial Productions of Gender in Modern Architecture*. London, New York: Routledge.
- Dörhöfer, K. 2004. *Pionierinnen in der Architektur. Eine Baugeschichte der Moderne*. Tübingen, Berlin: Ernst Wasmuth Verlag.
- Fraserová, N., Honneth, A. 2004. *Přerozdělování nebo uznání?* Praha: Filosofia.
- Guzik, H. 2005. „Pachmanová Martina: Neznámá území českého moderního umění. Pod lupou genderu (rec.).“ *Umění*, roč. 53, č. 5: 527–530.
- Guzik, H. 2006. „Diogenova rodina. Kolektivizace bydlení v Čechách 1905–1948.“ *Umění*, roč. 54, č. 2: 162–176.
- Guzik, H. K. 2009. *Architektura a feminismus v Československu 1. poloviny 20. století* (Disertační práce). Praha: Univerzita Karlova v Praze.

- Hayden, D. 1979. *Seven American Utopias. The Architecture of Communitarian Socialism, 1790–1975*. Cambridge (Ma.), London: The MIT Press.
- Hayden, D. 1981. *The Grand Domestic Revolution*. Cambridge (Ma.), London: The MIT Press.
- Hemingway, A. 1996. „Marxism and Art History after the Fall of Communism.“ *Art Journal*, Vol. 55, summer: 20–27.
- Janák, D. 2008. *Hodnoty a hodnocení v sociologii Inocence Arnošta Bláhy. Studie z dějin klasické české sociologie* (Diseratační práce). Brno: Masarykova univerzita.
- Jedlicki, J. 2000. *Świat zwyrodniały. Lęki i wyroki krytyków nowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!.
- Levitas, R. 1998. „Utopian Fictions and Political Theories. Domestic Labour in the Work of Edward Bellamy, Charlotte Perkins Gilman and William Morris.“ Pp 81–99 in Gough, V., Rudd, J., (eds.). *A Very Different Story. Studies on the Fiction of Charlotte Perkins Gilman*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Musil, J. 2005. „Jak se formovala sociologie bydlení.“ *Sociologický časopis*, roč. 41, č. 2: 207–225.
- Pachmanová, M. 2000. „Collective Desires. Czech Avant-Garde Architecture and the Production of Degendered Space.“ *Umění*, roč. 48, č. 4: 265–276.
- Pachmanová, M. 2004. *Neznámá území českého moderního umění. Pod lupou genderu*. Praha: Argo.
- Szczerski, A. 2002. *Wzorce tożsamości. Recepja sztuki brytyjskiej w Europie Środkowej około roku 1900*. Kraków: Universitas.
- Švácha, R. 1994. „Teige jako inspirátor moderní architektury – Teige jako stavebník.“ Pp. 8095 in Šrp, K. (ed.). *Karel Teige. 1900–1951*. Praha: Galerie hlavního města Prahy.
- Švácha, R. 1995. „Funkcionalistická tvorba architekta Václava Hilského.“ *Umění*, roč. 43, č. 1–2: 134–148.
- Uhrová, E. 2005. „Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen.“ Pp. 88–112 in Kárník, Z., Kopeček, M. (eds.). *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu IV*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Dokořán.
- Weisman, L. K. 1992. *Discrimination by Design. A Feminist Critique of Man-Made Environment*. Urbana, Chicago: University of Illinois Press.

Poznámky

- 1** Text vznikl za finanční podpory Grantové agentury České republiky v rámci řešení grantového projektu Kolektivní bydlení – utopie české architektury 1900–1989, GA ČR P409/11/P640.
- 2** Teigeho nepřítomnost má jasný důvod: po válce se tento *spiritus movens* české výtvarné avantgardy stal terčem štvavé kampaně a obvinění z trockismu. Jeho částečná rehabilitace přišla až v 60. letech.
- 3** Otázkou nemarxistických zdrojů konceptu kolektivního bydlení v Čechách jsem se zabýval také v článku Guzik 2006.

4 Za obohacení dějin architektury o perspektivu *materiálního feminismu* vdčíme především americké historičce Dolores Hayden, která na rozsáhlém vzorku historického materiálu zkoumala radikální feministické koncepty reorganizace domácnosti (Hayden 1979; Hayden 1981). Oproti dosavadním dějinám architektury, které v ženách viděly zpravidla pasivní recipientky prostorového uspořádání navrženého muži a oběti kapitalistického rozdělení na sféru veřejnou a soukromou, Hayden poprvé zdůraznila, že se americký feminismus 19. a 20. století realizoval mj. skrze hledání nových forem socializované domácnosti. Potažmo tak poukazovala na to, že to byly právě americké feministky, kdo aktivně usiloval o nové vytyčení sociálních a architektonických hranic mezi sférou soukromou a veřejnou. Materiál, který zkoumala Hayden, zahrnoval především požadavky bělošských žen střední třídy. V následujících dekádách byla nicméně perspektiva *materiálního feminismu* rozšířena i na ženy jiných ras, tříd a věkových skupin. Historičky či teoretičky také posunuly svůj zájem z oblasti domácnosti a městské čtvrti na feministickou kritiku architektury pracoviště, nákupního centra, nemocnice či městského veřejného prostoru (Weisman 1992).

5 Termín *home economics*, občas do češtiny nesprávně překládaný jako *ekonomie domácnosti*, slouží k pojmenování oboru, který se v anglosaských zemích od 19. století zaměřoval na otázky související s vedením domácnosti: poskytoval návody na provádění jednotlivých domácích prací, v centru jeho zájmu stály hygiena, dietetika, výchova dětí a rodinné relace, zasahoval do oblasti architektury a zařízení interiérů a konečně na vyjmenované problémy nahlížel skrze široce chápaný konzumentský étos. V češtině lze za ekvivalent *home economics* považovat nejspíše *nauku o domácnosti*, pěstovanou od 19. století na hospodyňských školách, i když tu jde o obor svým rozsahem patrně užší.

6 Referát s názvem „O moderním názoru na ženu“. Srov. nn. 1904–1905: 234.

7 Více k Bláhově konceptu „nové solidarity“ Janák 2008.

8 V tomtéž časopise Marie Štechová referovala o *Pamětech socialistky* německé feministky Lily Braun. Českou autorku zde zaujala především myšlenka „sestátnění mateřství“. „V dělení mezi domácím a veřejným zaměstnáním – domácí vždy ustupuje; rozsah jeho tíže chtěly sociálně demokratické feministky přeložiti společnosti (státu); původně nej-soukromější forma života by přeložila své právní těžiště. [...] Představme si zdokonalené vychování státní od malička, které by nám regulovalo „teplo rodinného krbu“, všem rovnou měrou!“ (Štechová 1911/1912: 257).

9 V obou variantách – ať už jako zaměstnankyně soukromých či zestátněných vývařoven, nebo domácí hospodyně – to byly stále ženy, kdo se měl o „domácí“ sféru starat. Pohlavní dělbá práce se – na rozdíl od dělby sociální – v těchto raných debatách nedočkala zpochybnění, mimochodem podobně jako u Gilman.

10 Perkins Gilman navíc svou kariéru začínala v Bellamyho Nationalist Movement.

11 Tento pohlavní rozdíl se mimochodem poměrně často opakoval v německých svobodárnách. Jak psal německý architekt Max Schoen v časopise *Deutsche Bauhütte* z roku 1928: „Zde co největší úspora místa v ložnicích a v náhradu skutečně velké, krásné společenské místnosti. Muži chtějí ve svém pokoji pouze spát, jinak jdou ven nebo aspoň tráví čas ve společných prostorách. Tam velké prostory ložnic a docela jednoduché společenské prostory. Ženy mají jen velmi odlišný poměr ke svým čtyřem stěnám, v nichž se chtějí cítit pohodlně a trávit tam večery.“ (Cit. podle Dörhöfer 2004: 95)

12 Bohužel se mi zatím nepodařilo umístit tento koncept na mapu Prahy, ač pravděpodobně byl, podle dostupných indicií, částečně a ve velmi okleštěné podobě realizován.

13 Ke konceptu kolektivního domu u Karla Teigeho viz především Teige 1930; Teige 1932. Více na toto téma Švácha 1994.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2012

Hubert Guzik je odborným asistentem na Fakultě architektury Českého vysokého učení technického v Praze. Zabývá se dějinami bydlení ve 20. století a také vztahy architektury a feminismu. Korespondenci zasílejte na adresu: hubert.guzik@fa.cvut.cz.